

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONLARINDA KAFKASYA'DA İNGİLİZ FAALİYETLERİ

K. TUNCER ÇAĞLAYAN*

Dünya üzerinde stratejik açıdan çok önemli bir coğrafya üzerinde bulunan Kafkasya tarih boyunca çevresindeki büyük devletlerin sürekli ve yakın ilgisini üzerinde hissetmiştir. Doğuda Hazar Denizi'nden batıda Karadeniz'e uzanan, kuzeyde Rusya ile güneybatıda Türkiye ve güneyde İran'a dayanan bu bölge kaçınılmaz olarak Rusya, İran ve Osmanlı Devleti'nin mücadele sahası olmuştur. Bölgenin eşsiz coğrafi konumu çevresindeki güçlerce rakiplerinin nüfuz sahasını daraltma projelerinde geçit olarak telakki edilmiştir. Hakikaten tarihi gelişmelere bakıldığında görülecektir ki eğer bölge Türk hakimiyetine geçmişse daha kuzeye Türk ilerleyişini kolaylaştırmış; İran hakimiyetinde ise İran'ın Anadolu'ya ve kuzey Kafkasya'ya yönelik genişleme gayretlerini mümkün kılmış; Rus hakimiyetinde ise İran üzerinde Rusya'nın nüfuz kurmasına ve Osmanlı'nın aleyhine genişlemesine ve böylece sıcak denizlere yaklaşmasına imkan vermiştir.

Bölgedeki güçlerin hakimiyet mücadelesine sahne olan Kafkasya coğrafyası bu mücadele sebebiyle sık sık el değiştirmiş ve üzerinde yaşayan toplulukların uzun süreli bağımsız devlet kurmalarına imkan tanımamıştır. Fakat 1917-1921 arası dönemde dramatik ve mühim gelişmeler olmuştur. Bilindiği gibi Birinci Dünya Savaşı'nın şiddetle devam ettiği 1917'de Rusya'da iki ihtilal oldu. Bu ihtilaller Rusya'nın kendi bünyesinde köklü tesirler meydana getirmekle beraber uluslararası münasebetlerdeki tesirleri daha büyük olmuştur.

1915 Çanakkale mağlubiyeti ve 1916 Kut-al-Amara'da 12.000'in üzerindeki bir ordusunu Türklere esir vermekle beraber 1917'de İngiltere'nin Ortadoğu'daki savaş planları başarılı olmaktadır. Mesela, Mısır'ı İngiltere Osmanlı ordusuna karşı savunmakla kalmamış Filistin'e doğru karşı taarruzunda da başarılı olmuştur. Mart 1917'de Bağdat uzun bir mücadeleden sonra Osmanlı'dan alınmıştır. Bu arada Osmanlı Devleti'nin İslam Dünyası'ndaki nüfuzunu kırmak ve Türk ordusunu arkadan vurmak için İngiltere tarafından 1916'da teşvik ve tertip edilen Arap İsyanı 1917'de kuvvet kazanmış,

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Osmanlı ordusunun İngiliz ordusu karşısında gerilemesinde önemli bir rol oynamaktaydı. İngiliz koloni imparatorluğunun en kıymetli parçası olan Hindistan, ittifak devletlerinin tehdidinden çok uzaktı. Tarafsızlığını savaşın başında ilan eden İran, İngiltere açısından herhangi bir tehlike oluşturmuyordu. Zaten 1907 Rus-İngiliz antlaşmasına göre Tahran'ı da ihtiva eden kuzey İran Rus kontrolünde, Hindistan'a sınır olan güney doğu ise İngiliz kontrolünde idi. Halkın ekseriyeti Türk-Alman ittifakına meyil göstermesine rağmen Emir'in tarafsız politika izlemesi sebebiyle Afganistan da İngiltere için bir tehdit unsuru değildi.

Şubat 1917'de aristokrasinin yıkıldığı ilk inkılâp Rusya'nın savaştaki rolünü azaltmış ve Rusya savunma amaçlı savaş stratejisini uygulamaya koymuştu. Fakat Lenin liderliğindeki Bolşevikler, ikinci inkılabı Ekim 1917'de gerçekleştirdiklerinde Rusya'nın takip ettiği savunma amaçlı da olsa savaş stratejisini terkedip Almanya ve müttefikleri ile derhal barış yapmak istediler. Tabii bu istek gerek Rus İmparatorluğu'nun bütün bölgelerinde ve gerekse savaşa iştirak eden bütün devletler üzerinde mühim tesirlere yol açmıştır. Bu tesirlerin Kafkasya üzerindeki boyutları, bölgede İngiltere ve müttefiklerine karşı Almanya ve Osmanlı Devleti'nin tehdit oluşturması ve bu tehdidi bertaraf etmek için İngiltere'nin aldığı tedbirler ile bu tedbirlerin neticeleri bu makalenin inceleme konuları olacaktır.

1. Rus İhtilali ve Kafkasya'da Durum

1917 başlarında Ortadoğu'da askeri ortam İngiltere'yi tatmin eder bir durumda idi. Fakat Rusya'daki sosyo-ekonomik çöküntü İngiltere ve müttefikleri için darbe mahiyetinde olan ve Çarlık rejimini sona erdiren Şubat 1917 ihtilali ile Ekim 1917 Bolşevik ihtilalidir. Şubat ihtilali neticesinde Prens Lvov ve Kerensky liderliğinde kurulan geçici hükümetin çalışmaları içerde ve dışarda merakla bekleniyordu. Bu çalışmanın ilgi sahası olan dış politika ve daha çok savaşa dair hükümetin takip edeceği siyaset savaşın kampların en çok tedirgin oldukları husustu.

Bilindiği üzere Rusya'nın geniş coğrafyası ve sayıca büyük ordusuyla itilaf devletlerinin Almanya ve müttefiklerine karşı yaptığı mücadeleye çok büyük katkısı olmuştu. Bu katkının kesilmesinden endişelenen İngiltere ve Fransa yeni Rus hükümetinin savaşa devamında kararlılığını ilan etmesiyle rahat bir nefes aldı. Petrograd'daki İngiliz Büyükelçisi Buchanan'a göre yeni hükümetin dış politikası oldukça tatminkâr idi. Bu münasebetle yeni hükümet ve re-

jimin desteklenmesi ve böylece Rusya'daki pasifist grubun (Bolşeviklerin) tesirinin azaltulup ordudaki disiplinin güçlendirilmesi sağlanmalıydı¹.

Yeni hükümet ilk anda tatmin edici bulunmakla beraber hükümetin icraatlarını engelleyen bir kuruluş vardı. Bu kuruluş ihtilal esnasında kurulan işçiler ve askerler Sovyeti (Meclisi) idi. Sovyet şeklen hükümet olmamakla beraber fiilen hükümetin fonksiyonlarının çoğunu üzerinde toplamıştı. Özellikle askerler ve işçiler üzerinde büyük tesiri olduğundan ordunun disiplinini koruyarak savaşa devam edip etmemesi ve işçilerin de sanayide çalışıp çalışmamaları Sovyet tarafından kontrol ediliyordu. Bu durum kaçınılmaz olarak iktidarda iki başlılığı ortaya çıkarmış, hükümetin savaşa devamı sıkıntılı bir hal almıştı².

Teoride savaşa devam kararı almakla beraber genel olarak uzun süren savaşın özel olarak da yeni rejimin getirdiği sıkıntılar (ordunun disiplinini büyük ölçüde kaybetmesi, silah fabrikalarındaki işçilerin sosyal durumlarının iyileştirilene kadar çalışmayı reddetmesi, Finlandiya ve Polonya'ya otonomi sözü verilmesiyle başlayan ayrılıkçı hareketler gibi) pratikte Rusya'yı savaştan aktif veya taarruz eden bir güç olmaktan çıkarmış, savunmaya yönelik mücadele verir hale getirmişti. Bununla beraber, halen Almanya ve müttefikleri Rus cephesinde büyük bir güç bulundurdıklarından Rusya'nın savunma amaçlı da olsa savaş içerisinde yer alması İngiltere ve Fransa için büyük ehemmiyet arz ediyordu.

Ekim 1917'de Kerensky Hükümeti Bolşeviklerce yıkılıp Kızılordu Petrograd ve Moskova'ya hakim olunca Rusya'nın İngiltere ve Fransa için arz ettiği durum vahim hale geldi. Lenin'in liderliğindeki Bolşevik partisi derhal savaşa son verip barış imzalamak için hazır olduklarını ilân etti. Ekim ihtilali

¹ FO 371/2996/80675/W/38, Sir George Buchanan'dan, Petrograd, Dışişleri Bakanlığına, 1 Nisan 1917. Bu telgrafta İngiltere'nin Moskova Konsolosu Lindley'in raporu aktarılmıştır. FO İngiliz dışişleri bakanlığının baş hafleri olup (foreign office) bakanlığa ait bir belgenin arşivde tasniflenmesinde kullanılır.

² Sovyet'in ordu üzerindeki tesirinin çok menfi olduğu İngiliz istihbaratunca sık sık rapor edilmiştir. Çoğunluğunu Bolşeviklerin oluşturduğu bu Sovyet grup evvela savaşa karşı olduğunu ilan etmiş ve dünyanın bütün işçilerini savaş karşıtı tavr almaya davet etmiştir. Fakat Alman işçilerinin ülkelerinin ihtiyaçlarını karşılamadaki sadakatini görünce, Almanya savaştan çekilinceye kadar savaşa devam kararı almıştır. Bununla beraber Rus ordusunda ve sanayisinde pasifist propagandalarını artırarak devam etmiştir. Rus ordusunun disiplinini bozan faaliyetlerinden bir örnek askerlere üstlerini geleneksel selamlarıyla selamlamaları talimatıdır. Bu husustaki bilgi için bir önceki dipnotta verilen rapora bakınız.

bu sebepten itilaf devletlerinin savaştaki mücadelesine çok büyük zararları beraberinde getirmiş oldu.

İtilaf devletlerinin aksine Almanya ve müttefikleri Bolşevik ihtilalinde azami derecede kârlı çıktılar. Bolşevik Rusya 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Barış antlaşmasını imzalayarak savaştan resmen çekildi. Ruslar bu antlaşma ile Riga körfezinden Brest-Litovsk şehrine uzanan bir hattın batısını kaybettikleri gibi 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda ele geçirdikleri Kars, Ardahan ve Batum'u da Osmanlı Devleti'ne bıraktılar³. Almanya bu antlaşma ile doğu cephesinde istihdam ettiği askerlerini batı cephesine kaydırabileceği gibi Rusya'da esir olan bir milyonu aşan askerlerini de tekrar istihdam etme imkanına kavuşmuştur. Bu diğer bir ifade ile Batı Cephesi'nin, yani Fransa'nın, Almanya'ya teslimi demek olabilirdi. Ayrıca Rusya'nın kıymetli madenleri, zırai mahsulleri de Almanya tarafından kullanılabilirdi.

Rusya'daki bu gelişmelerin tesiri Rus İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi Kafkasya bölgesinde de kuvvetli oldu. Kafkas cephesi savaşın başladığı tarihten itibaren İngiltere açısından fazla önemi haiz olmayan bir cephe idi⁴. Bilindiği gibi Enver Paşa'nın bizzat komuta ettiği Türk ordusunun savaşın ilk aylarında yaptığı taarruzu Ruslar geri püskürtmekle kalmamış, karşı taarruzla Van, Trabzon, Erzurum ve Erzincan'ı işgal etmişlerdi. Doğu Anadolu'da bu yayılmaları neticesi ile Ruslar Irak'ta bulunan İngiliz ordusuyla işbirliği yapmanın plânlarını yapıyordu⁵. Fakat bu plânı Rus ihtilali bozduğu gibi Rus ordusunun işgal ettiği Türk topraklarının kontrolü de zorlaştı. Mesela Kafkas cephesinde istihdam edilen Türk ordusunun İngilizlerin henüz ele geçirdiği Bağdat istikametinde konuşlandırılması mümkündü. Bahsedildiği üzere Rus ordusu bilhassa Bolşevik teşkilatların faaliyetleri ile moral ve disiplinini kaybetmişti. Bu arada Kafkasya'daki Rus ordusunun üst rütbeli subayları eski rejime sadakat gerekçesiyle değiştirilmiş, bu değişiklik, bozulan ordu disiplinini daha da artırmıştı. Bu bozulmanın kaçınılmaz so-

³ Brest-Litovsk barışı hakkında geniş bilgi için bakınız J. W. Wheele-Bennett, *Brest-Litovsk: The Forgotten Peace, March 1918*, Londra, 1938. Ayrıca Selami Kılıç, *Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı*, Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 1994 ve Y. Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, cilt III, kısım I, s.103-141'de de geniş bilgi bulunabilir.

⁴ W. E. Allen ve P. Muratoff, *Caucasian Battlefields*, Cambridge: Cambridge University Press, 1953, s.385-6. Bu eserin Türkçe tercümesi 1966'da Ankara'da *1828-1921 Türk-Kafkas Harpleri'nin Tarihi* başlığı ile basılmıştır.

⁵ Aynı Eser, s.442-4.

nucu ise orduda savaşa devam hususunda büyük bir isteksizliğin meydana gelmesi olmuştu⁶. Ordudaki bu bozulmaya Rus başkenti Petrograd'daki gibi çift otoritenin Kafkasya'da teşekkül etmesi yardımcı oldu. Kerensky hükümetinin Kafkasya Valiliği (Viceroy) yerine tayin ettiği Rus üyeler yanısıra bölgedeki önemli milli grupların temsilcilerinden oluşan Transkafkasya Komisyonu iyi niyetlerle çeşitli reformlara başlamış fakat otoritesi Kafkasya Sovyeti tarafından sarsılmıştı. Asker ve işçiler üzerinde nüfuz sahibi olan Sovyet, ordunun itaat edeceği otoritede şaşkınlığa ve tabii asli fonksiyonunu yerine getirmede de zaaf göstermesine sebep olmuştur⁷. Ayrıca Kerensky hükümetinin savaşa devam kararının yanı sıra Kafkas cephesi hakkında net bir karar almaması bu cephedeki müphemliği artıran bir unsurdur. Nihayetinde daha Bolşevik ihtilali olmadan önce Rus Kafkas ordusu dağılmaya başlamıştı. Albay Marsh raporunda bu durumu engellemek için Sovyet İdari Kurulu ile gizlice irtibat kurulup Rus ordusunun çekilmesini önleyici tedbirler alınmasını dahi teklif etmiştir⁸.

Ekim 1917'de Bolşevik ihtilali ile Ruslar'ın Kafkas ordusunun dağılması hız kazandı. Rus ordusu dağılmasa bile zaten Bolşevikler barış yapma isteklerinde kararlı idiler. Barış yapılması halinde Kafkas cephesi fiili savaş cephesi olmaktan çıkacak ve muhtemelen İngiltere için bölge büyük tehditlerin zeminini oluşturacaktı.

2. Kafkasya'nın Ehemmiyeti

1917 sonlarında Kafkasya coğrafyası iktisadi ve stratejik açıdan büyük önem arz ediyordu. İktisadi özellikleri incelendiğinde görülecektir ki bu bölge madenleri ve zirai ürünleri ile savaşan taraflar için büyük imkanlar sunmuştur. Bilhassa Almanya'nın sıkıntısını çektiği petrol, magnezyum, bakır, kömür, tahıl, tütün, pamuk ve çay ile yün gibi hayvani ürünler bölgede bol miktarda mevcut idi. İngiliz belgelerine bakıldığında sadece işletilen pet-

⁶ CAB (İngiliz kabinesine ait belge) 24/14/G.T. 874, Albay F. G. Marsh'ın, Kafkasya İngiliz Askeri ajamı, Tiflis'ten Londra'ya yazdığı 27 Nisan 1917 tarihli raporu.

⁷ CAB 24/32/G.T. 2674, Kafkasya hakkında Savaş Kabinesi için (İngiliz Hükümeti'ne) Dışişleri Bakanlığı İstihbarat Bilgi Bürosu'nca hazırlanan 17 Kasım 1917 tarihli Memorandum. Ayrıca Transkafkasya Komisyonu'nun faaliyetleri hakkında bakınız FO 371/2996/97376/W/38, 7 Nisan 1917, P. Stevens'dan, Batum'da İngiliz Konsolosu, A. J. Balfor'a, İngiliz Dışişleri Bakanı, ve FO 371/2997/210733/W/38, Stevens'dan Balfor'a, 16 Ekim 1917.

⁸ CAB 24/14/G.T. 874, Albay F. G. Marsh'ın, Kafkasya İngiliz Askeri ajamı, Tiflis'ten Londra'ya yazdığı 27 Nisan 1917 tarihli raporu.

rol miktarı bölgenin savaşan taraflar için çok mühim olduğunu göstermektedir:

Bakü	7,136 ,000 ton
Grozni	1,408,000 ton
ekelen Adası	176,000 ton
Maykop.....	128,000 ton ⁹ .

Bu petrolün % 75'i Volga nehri üzerinden gemilerle kuzeye nakledilirden arta kalanı Bakü'den Batum'a ve Grozni'den Mohakala'ya (Petrovsk) boru hatları ve demiryolu ile tařınmaktaydı¹⁰.

Demiryolları önemli merkezleri birbirine bağladığından bölgenin ekonomik zenginliklerine ulaşılmasının kolay olması Kafkasya'nın önemini daha da artırmaktaydı¹¹. Karadeniz ve Hazar Denizi zerindeki limanlar da bu ulaşım ağını bölge dışına yayan çıkış kapıları olarak Kafkasya'yı evre coğrafyası ile bağlıyordu. Bu ulaşım ağları sayesinde Almanya'nın bölgeye hakim olması ve bölgenin zenginliklerini tasarruf etme ihtimali İngiliz devlet adamlarını korkutmaktaydı. Almanya'nın Kafkas petrolünün sadece yarısını kullanması halinde mevcut petrol gücünü  kat artıracadığı tahmin edilmekte idi¹².

Stratejik açıdan Kafkasya'nın ehemmiyeti en az ekonomik ehemmiyeti kadar büyüktü. Bolşevik ihtilalinden önce İngiltere Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu'daki topraklarını Kafkasya ve kuzey Irak'ta bulunan Rus ordularının işbirliği ile ele geçirip İstanbul'u teslim mecbur bırakmayı plnlamıştı. Fakat Rusya'daki siyasi gelişmeler bu işbirliğini imkansız kılmakla kalmamış Osmanlı Devleti'ne karşı Ortadoğu'dan yapılması planlanan taarruzda İngiltere'yi yalnız bırakmıřtı¹³.

⁹ FO 371/3301/107255/W/38, Genelkurmay'ın İngiliz Hkmetine sunduğu *Kafkasya ve Almanya için Kıymeti* başlıklı ve 6 Haziran 1918 tarihli rapor.

¹⁰ WO (İngiliz Savaş Bakanlığı'na ait belge) 329/2506/M.I.2.6. 2794, Askeri İştiharatın hazırladığı Kafkasya'da Petrol hakkında Memorandum, 24 Ocak 1918. Boru hatlarının yıllık toplam taşıma kapasitesi 2 milyon ton olarak rapor edilmiştir.

¹¹ Aynı Belge. Mesela Bakü'den Tiflis, Batum ve Poti'ye ve yine Bakü'den Mohakala, Grozni, Vladikafkas ve Rostov'a, Kars'dan Erivan ve Tiflis'e demiryolu hatları vardı.

¹² FO 371/3334/114499/W/38, 23 Haziran 1918, Rusya'dan düşmana petrol imkanı üzerine memorandum, hazırlayan R. R. Tweed, Bakü Rus Petrol Őirketi Genel Müdürü.

¹³ Allen and Muratoff, *Caucasian Battlefields, a.g.e., s.385.*

Ayrıca Kafkasya'da Rusya'ya karşı istihdam edilen Türk askeri, gücünün büyük bir kısmı Bağdat'ı Mart 1917'de eline geçiren İngiliz ordusuna karşı taarruza geçirilebilir; İngilizler'in o ana dek Ortadoğu'da elde ettikleri gali-biyetleri ters yüz edilebilir; Arap isyanının akışını da değiştirebilirdi¹⁴. Fakat İstanbul Hükümeti'nin Kafkasya cephesindeki ordusunu Kafkasya'da operasyonlar için tutması İngiltere'nin korkularını bertaraf edecektir.

Kafkasya'nın batı yönünden İran ve Orta Asya'ya köprü olması bölgenin önemini bir kez daha artıran bir husus idi. Bilindiği gibi İran ve Afganistan savaşta tarafsız olduklarını ilân etmişlerdi. Fakat bir Türk-Alman ordusunun Hazar Denizi'ne ulaşması halinde İran'ın ve akabinde Afganistan'ın Türk-Alman cephesine geçmesi kuvvetle muhtemeldi. Tarafsızlıklarını korusalar dahi Türk-Alman ordusunun İran ve Afganistan'ı kolayca aşarak Hindistan'ı tehdit etmeleri mümkündü. Mevcut olan demiryolu ağı ile Almanya'nın ve Osmanlı Devleti'nin Orta Asya ve Afganistan'a asker sevk etmesi de zor olmayan bir çalışma olabilirdi. Diğer bir ifade ile, bir istihbarat raporunun belirttiği gibi Hindistan ittifak devletlerince ciddi şekilde tehdit edilebilirdi¹⁵. Bir başka rapor, bu tehlikeleri zikrettikten sonra İngiliz Hükümeti'ne Ortadoğu'daki İngiliz ordusunun faaliyet merkezinin Mezopotamya'dan Kafkasya'ya kaydırılmasını teklif ediyordu¹⁶. Hindistan Bakanlığı'na sunulan başka bir raporda Almanya'nın Hindistan üzerine uzun zamandır plânlar yaptığı ifade ediliyordu. Almanlar'ın yaptığı bazı faaliyetlerden de bahsediliyor, örnek olarak tanınmış Hint ayrılıkçılarının İngiliz idaresine karşı Almanlarca desteklendiği ve Afgan Emiri'ni de kendi saflarında tarafsızlığını bozmaya iknaya çalıştukları bildiriliyordu¹⁷.

¹⁴ Nassibian, A. *Britain and the Armenian Question, 1915-1923*, Londra:Croom Helm, 1984, s.94; Swettenham, *Allied Intervention in Russia, 1918-1919*, Londra:George Allen and Unwin Yayınevi, 1967, s.42-3.

¹⁵ CAB 24/52/G.T. 4509, 18 Mayıs 1918, Dışişleri Bakanlığı Siyasi İstihbarat Dairesi'nce hükümete sunulan Kafkasya'ya dair rapor. Ayrıca bakınız C. H. Ellis, *The Transcaspien Episode, 1918-1919*, Londra:Hutchinson, 1963, s.17.

¹⁶ FO 371/3300/49453/W/38, Dışişleri Bakanlığı İstihbarat Bürosu'nun Kafkasya üzerine 18 Mart 1918 tarihli raporu.

¹⁷ IOR: (İngiliz Hindistan Bakanlığı'na ait belge) L/P&S/18/c.173, 18 Mayıs 1918 tarihli Hindistan Bakanlığı Siyasi İstihbarat Dairesi'nce hazırlanmış İran konulu rapor. Gelen değişik istihbarat raporlarına göre 70 kişilik bir Alman ajan grubu Afganistan'da faaliyette bulunmaktaydı. Bunun için bakınız FO 371/3003/13425/W/38, 25 Mayıs 1917. Ayrıca bakınız FO 371/3296/8818/W/44, 15 Ocak 1918, Rumbold'dan, Berne, Dışişlerine, ve FO 371/3296/1919/W/44, 1 Ocak 1918, Sir H. Rumbold'dan Dışişleri Bakanlığına.

Türk-Alman tehdidinin yanı sıra Bolşevik propagandası İngiltere'nin çekindiği diğer bir husustu. Hatta aynı rapor bu tehlikenin Türk-Alman tehdidinden daha büyük olduğunu ifade ediyordu. Rusya'nın Bolşevik ihtilalini müteakiben savaştan çekilmesi sadece Kafkas cephesini değil İngiltere ile 1907 antlaşmasına göre nüfuzu altına giren Kuzey İran'ı da boşaltması Almanya ve Osmanlı Devleti'nin önünü açmıştı. İngiliz devlet adamları bu boşluğun nasıl doldurulacağının üzerinde kafa yormaktaydı. Rusya'nın otoritesinin yıkıldığı Kafkasya ve kuzey İran'da Türk ve Alman ajanlarının aktif şekilde çalışukları, başarılı oldukları takdirde güney batı İran'dan elde edilen petrol kaynaklarının tehlikeye düşeceği istihbaratın raporlarında yer almaktaydı¹⁸.

Dışışleri Bakanı Balfour'un Lord Reading'e, (İngiltere'nin Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Büyükelçisi) çektiği telgraf İngiltere açısından durumun vehametini ortaya koyuyordu.:

... Şüphesiz Almanya Rusya'da sebep olduğu istikrarsızlığı Ortadoğu ve Ortadoğu üzerinden Hindistan'da da meydana getirerek bizi zayıflatmak istemektedir. Bunu Türk-Alman ordusu destekli Pan-Slavist veya Pan-Turanist propagandayı kullanarak yapmayı arzulamaktadır. Halihazırda İran, Türkistan ve Afganistan'da ajanları bu amaç için çalışmaktadır. Türkler şu anda Batum'u ele geçirdiler (ve) eğer Kars'ı alırlarsa, ki mümkün görünüyor, Kafkasya'nın hakimi olacaklar ve Orta Asya ile Hindistan'a giden yol onlar için açık olacak. Bu hareket engellenmediği takdirde geniş boyutlarda tesirleri olacaktır...¹⁹.

İngiliz Genelkurmayı'nın hükümete sunduğu bir raporda ise Almanya'nın Mezopotamya'da üstünlük kurma mücadelesini Bağdat'ın İngiltere tarafından alındığı an kaybettiği, bu kaybını telafi için ise dikkatini Orta Asya'ya çevirdiği iddia ediliyordu²⁰. Bu iddiaya göre Almanlar hali hazırda Tuna nehrini tamamen kontrollerine aldıkları için Karadeniz'e hakim oldukları, Orta Asya'nın önündeki geçit Kafkasya'yı alarak Berlin-Bağdat

¹⁸ IOR: L/P&S/18/c.173. 18 Mayıs 1918 tarihli Hindistan Bakanlığı Siyasi İstihbarat Dairesi'nce hazırlanmış İran konulu rapor.

¹⁹ FO 371/3327/69398/W/38. 20 Nisan 1918. Balfour'dan Lord Reading'e, Washington.

²⁰ CAB 24/54/G.T. 4883. 8 Haziran 1918. İngiliz Genelkurmayı'nın Kafkasya üzerine bir raporu.

demiryolu projesi yerine Berlin-Buhara demiryolu projesini uygulamaya geçeceklerdi²¹. Bu projeyi gerçekleştirmesini engellemek için herhangi bir askeri gücün olmaması Almanya'nın şansını artırdığına da inanılıyordu²². Bu raporlar değerlendirildiğinde Kafkasya'nın haiz olduğu stratejik önem net olarak görülmektedir.

Kafkasya'nın iktisadi ve stratejik konumu İngiltere ve Almanya için olduğu kadar Osmanlı Devleti için de önemliydi. Böyle olmakla birlikte Kafkasya'nın Osmanlı Devleti açısından kıymetini artıran bir özelliği daha vardı: Bilindiği gibi Enver Paşa Kafkaslar ve Orta Asya'daki Türk topluluklarını Rus hegemonyasından kurtarmak düşüncesine sahipti. Bu fikrin gerçekleştirilmesinde Kafkasya büyük önemi haizdi. Enver Paşa'nın bu düşüncesini *Pan-Turanizm* olarak isimlendiren İngiltere, onun Rusya'da ihtilâl neticesi meydana gelen boşluktan istifade ederek Orta Asya ve Hindistan sınırlarına kadar uzanan bölgede İngiliz menfaatlerine zarar vermesinden de çekiniyordu. Nitekim bir raporda Rusya'nın çökmesi ile Enver Paşa'nın bu siyaseti uygulama safhasına koyma fırsatı ele geçirdiği, 1917'de kaybedilen Irak ve Filistin gibi arap topraklarının kaybını tazmin etmek için Türklerin meskun olduğu Kafkaslar ve Orta Asya'ya yöneldiği ifade edilmiştir²³. Bu rapora göre Almanya kendi kontrolü altındaki bir Türk imparatorluğunun Alman menfaatlerine uygun olduğunu düşünerek bu devlete destek veriyordu. Sebep olarak Orta Asya'nın Mezopotamya'dan daha fazla zenginliklere sahip olması ve hatta tabii kaynaklar bakımından Amerika ve Kanada'nın toplamından daha zengin olduğu gösterilmiştir. Bu münasebetle Almanya'nın İslam dostu olarak kendini ilan etmesinden sonra açıkça Pan-Turanizm'e sempati duyması da İngilizler'ce doğuda yeni Alman politikası olarak değerlendirilmiştir²⁴.

²¹ Aynı Rapor.

²² FO 371/3329/74918/W/38, 28 Nisan 1918, Hindistan Valisi'nden Hindistan Bakanlığı'na yazılmış bir telgrafın Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmiş bir sureti.

²³ FO 371/3060/220908/W/44, 19 Kasım 1917 Sir H. Rumbold'un Berne'den Dışişleri'ne gönderdiği Turancılık Hareketi üzerine bir memorandum.

²⁴ Aynı belge. Ayrıca Pan-Turanist hareket hakkında İngiliz hassasiyeti üzerinde şu iki rapora da bakılabilir: FO 371/3060/226241/W/44, 28 Kasım 1917, Arnold J. Toynbee'nin Pan-Turanist hareket üzerine raporu; IOR:L/P&S/18/C.181, 18 Mayıs 1918, Kaşgar'dan istihbaratçı subay Yüzbaşı P.T. Etherton'nun Pan-Turanist hareket üzerine raporu.

3. İngiliz Hükümeti'nin Tedbirleri

Almanya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkaslar ve Orta Asya'ya dair projelerini gerçekleştirmesini engellemek gayesiyle İngiliz devlet adamları başlıca üç plân geliştirdiler:²⁵

a. Rus askerlerini maddi ve manevi açıdan destekleyerek cephelerde kalmalarını sağlamak;

b. Kuzeyden gelebilecek bir Alman ve Bolşevik saldırısına ve güneyden gelebilecek bir Türk taarruzuna karşı koyabilecek güçte olacak Romanya, Ukrayna, Don, Kuban ve Terek bölgeleri ile Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'dan oluşan Transkafkasya Federasyonu'nun dahil olacağı bir *Güney Bloku* oluşturmak;

c. Gürcü ve Ermenileri destekleyip teşkilatlandırarak Osmanlı-Alman ilerleyişine karşı kullanmak. Şimdi bu plânların başarı derecelerini sırayla görelim.

3.1. Cephedeki Mevcut Rus Askerlerinin İstihdamı

Daha öncede bahsedildiği üzere Rus İhtilali Rus ordusu üzerinde yıkıcı tesirler meydana getirmiş, 1917 sonlarına kadar itilaf devletlerinin menfaatlerine azami hizmeti geçmiş olan ordu, moralini, disiplinini ve savaşa devam hususunda kararlılığını kaybetmişti. Kafkasya'daki Rus ordusunun Bolşevik propagandanın tesiri ile Ekim İhtilali'nden önce cepheye askeri operasyonlarını durdurduğu ve bu propaganda devam ettiği müddetçe askerin tekrar silaha sarılmasının zor olacağı rapor edilmişti. Ordu içersindeki bu menfi propaganda faaliyetleri Petrograd'daki geçici hükümet tarafından durdurulmak istenmiş fakat başarısızlıkla sonuçlanmıştır²⁶. İngiliz Hükümeti'ne Cephedeki Rus askerlerinin dağılmasını engelleme teklifi Batum'daki İngiliz Konsolosu'ndan gelmişti. Konsolos Stevens, 17 Kasım 1917 tarihli telgrafta Rus askerlerinin yiyecek ve yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması gerekti-

²⁵ Bolşevik İhtilali'nden sonra Kafkasya'da gelişen askeri ve siyasi olaylar hakkında geniş malumat için bakınız Bayur, age, cilt III, kısım IV, s.165-254 ve Erol Kürkçüoğlu, *1918-1920 Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 1994.

²⁶ FO 371/3012/226679/W/38, Sir G. Buchanan'dan, Petrograd, Dışişlerine, Batum'daki Konsul P. Stevens'dan 22 Ekim 1917 tarihli telgraf. Ayrıca bakınız G. Lenczowski, *Russia and the West in Iran, 1918-1948*, New York: Cornell Üniversitesi Yayını, 1949, s.15-16.

ğini, bu yapılmadığı takdirde cephenin Türkler'e düşeceğini ifade etmişti²⁷. Ancak Rus askerlerinin hızla cepheden çekilmesi bu teklifin uygulanma şansını ortadan kaldırmıştır. Hatta 200 bin civarında Rus askeri Bolşevikler ile İttifak devletleri Brest-Litovsk Barış Andlaşması'nı imzalamadan önce Kafkasya cephesini terk etmişti. Sadece bir kısım Rus askeri kuzey İran'da varlığını devam ettirmekte fakat ilk fırsatta Rusya'ya dönmenin gayreti içerisindeydi²⁸.

3.2. Güney Kuşağı Projesi

Bolşevik İhtilali'nin tahriplerini asgariye indirmek için düşünülen plânlardan bir tanesi olan Güney Kuşağı projesi ihtilali takip eden günlerde Bolşevikler'in hakim olduğu merkezi Rusya haricinde kalan Don, Terek, Kuban, Ukrayna ve Kafkasya'daki mahalli idarelerin Bolşevikler'i tanımaması neticesinde gelişmiştir. Söz konusu mahalli idareler fiilen bütün yönetimi üzerlerine alarak pratikte bağımsız hükümetler şeklinde ortaya çıkırlar²⁹. Bu gelişme İngiliz Dışişleri'nde bu ülkelerin bir araya getirilerek ve hatta Romanya'yı da bu ittifaka dahil ederek bir kuşak oluşturmak ve bu kuşakla hem Bolşevikler'i güneyden çembere almak, hem Almanlar'a karşı kullanmak ve hem de Kafkaslar'da muhtemel bir Türk ilerleyişini engellemek hedeflenmişti. Diğer bir ifade ile bir taraftan Rusya'nın zirai ürünler açısından hayat kaynağı olan bölgeyi Bolşevikler'in tehdidinden kurtarmanın yanı sıra Almanya ve Osmanlı Devleti'nin ordularını halen doğu cephesinde tutmaları hedeflenmişti³⁰. Dışişleri Bakanı Balfour'un Rusya'daki İngiliz büyükelçisi Buchanan'a gönderdiği aşağıdaki telgraf bu projeye verilen önemin derecesini ortaya koymaktadır:

²⁷ FO 371/3012/225901/W/38, Sir G. Buchanan'dan, Petrograd, Dışişlerine, Stevens'dan 17 Kasım 1917 tarihli telgraf.

²⁸ FO 371/3012/226679/W/38, Sir G. Buchanan'dan, Petrograd, Dışişlerine, Batum'daki Konsul P. Stevens'dan 22 Ekim 1917 tarihli telgraf.

²⁹ FO 371/3018/233460/W/38, C. Nabokoff'dan, Bolşeviklerin yıktığı Rus hükümetinin Londra'daki temsilcisi, Dışişleri Bakanlığına, 9 Aralık 1917. Nabokoff mektubunda İngiltere'nin Bolşeviklerin çevresinde kurulan hükümetlere Bolşevik rejiminin İngiltere tarafından tanınmaması gerektiğini bildirmesini istiyordu. Fakat İngiliz idaresi henüz bu siyasetin gerekliliğine inanmamıştı. Halen Bolşeviklerin Almanlar'ın isteklerinin sertliği karşısında savaşa devam edebileceklerini ümit ediyor, bu yapıldığı takdirde Bolşevik rejimi tanımamak için bir sebep görmüyordu. Bakınız aynı belgede Dışişleri Bakanı yardımcısı Lord Harrington ve Lord R. Cecil'in tutanakları.

³⁰ FO 371/3018/238609/W/38. Gizli memorandum: G.T. 2937. Bu memorandum Dışişleri Bakanlığınca hükümet üyeleri için hazırlanmış olup 17 Aralık 1917 tarihlidir.

Savaş Kabinesi Rusya'daki durumu bu sabah grt ve Şu karara vardđ: bütün gayretlerimiz Rusya'nın Almanya ile ayrı barış antlaŐması imzalamasını engelleme yönünde yoĐunlaŐmaktır. Bunu yapmanın yolu bize dostlukta sadık kalan General Kaledin ve General Alexenioff gibi grupları desteklemektir. Bolşevik, MenŐevik ve Sosyalist Devrimciler'den meydana gelecek bir hükümetin bir fayda getireceğine inanmıyoruz. Bu hem Bolşevik kontrolünde bir hükümet olacak hem de sadece teorisyenlerden, konuŐanlardan meydana gelen bir hükümet olacaktır. Diğer taraftan eğer Kafkasya'yı, Don-Terek-Kuban'ı, Ukrayna'yı ve Romanya'yı bir güney bloku olarak birleŐtirebilirsek bölgede istikrarlı bir hükümet kurulabilir ve bölgenin petrol, kömürü ve mısırı ile bütün Rusya kontrol altına alınabilir. Bu münasebetle, bu politikanın gerçekleŐtirilmesi için yapılması gerekenleri yapmakta yetki sahibisin...³¹.

Bu belgenin de ifade ettiği gibi Güney Blok'u bir taraftan BolŐevikleri kuŐatırken diğer taraftan da Alman ve Türk ordularının Rus cephesinden diğer cephelere kaydırılmasını engelleyecekti. Bu projenin gerçekleşmesi için İngiltere müttefikleri ile beraber Şu kararları aldı:

1. Mali destek vererek Ukrayna Rada'sının (Meclisi) Almanlar karşısında çekilmekte olan Romanya ordusunun Ukrayna'yı s olarak kullanmasına ikna etmek ve bu arada Ukrayna'yı kuvvetle muhtemel Bolşevik ve Alman tecavüzlerine karşı kuvvetlendirmek. Bu görevi Fransızlar stlenecekti.

2. Fransızlar'ın'da katkısıyla İngiltere tarafından kuzey Kafkasya topraklarında Novoherkask'ta merkezlerini kuran Rus Kazakları'na maddi yardım sağlanarak onları bloka dahil etmek.

3. Tiflis'te bir İngiliz misyon merkezi kurarak bu merkez vasıtasıyla bölgedeki bütün toplumların bu bloka desteklerini sağlamak.

³¹ FO 371/3018/229192/W/38, Dışışleri'nden Sir G. Buchanan'a, Petrograd, 3 Aralık 1917. Ayrıca bakınız FO 371/3018/242595/W/38, Gizli memorandum: G.T. 3068, Askeri İstihbarat BaŐkam'ndan hükümete, 24 Aralık 1917.

4. Sibirya Demiryolları'nda kontrolü ele geçirerek Vladivostok'tan Güney Blok'una uzanan irtibat hattı kurmak³².

Görüldüğü gibi çok miktarda sermaye ve gayret isteyen bu projenin gerçekleşmesinin önünde bir takım ciddi engeller mevcuttu. Bunların başında Brest-Litovsk'da devam eden barış görüşmelerinin nasıl neticeleneceği idi. Almanlar zaten Romanya ve Ukrayna'yı istedikleri an işgal edecek pozisyonda idi. İkinci olarak Karadeniz'deki Rus donanması güçlü Alman gemilerinin kontrolünde olduğundan kurulması planlanan bir blokun Karadeniz'den tehdit edileceği aşıkardı. Üçüncüsü, anti-bolşevik General Kaledin ve General Alexieff Rus Kazakları'nın başında duruma hakim görünmelerinin yanında Bolşevikler'de Kazaklar'ın arasına sızarak tesir sahibi olmaya başlamışlardır. Diğer bir ifade ile Kazaklar'ın güvenilirliği şüpheli idi. Bu arada Gürcü ve Ermeniler'in durumu da çok sağlam değildi. Düzenli ve kuvvetli orduları olmadığı gibi aralarındaki tarihi düşmanlık ve bölgede yer alan Türk taraftarı büyük miktardaki müslüman halk *Güney Blok'u Projesi'nin* başarı yüzdesini düşürmeye namzet görünüyordu. Son olarak da Sibirya Demiryolları'nın kontrol altına alınması projesi büyük oranda Japon askerinin demiryolu güzergahını işgal etmesini gerektirdiğinden savaşa yeni katılan Amerika buna sıcak bakmıyordu. Amerika'nın korkusu Japonlar'ın işgal ettikleri bölgeden savaş sonrası çekilmeyecekleri ihtimali idi.

Bu gibi meseleler bu projenin hayata geçirilmesinin geciktirilmesine sebep oldu. Bu gecikme esnasında Almanlar ve Bolşevik Ruslar Brest-Litovsk'da Şubat 1918'de anlaşmazlığa düşünce Almanya, Romanya ve Ukrayna'yı, yaptığı askeri hareketle kontrolüne aldı. Böylece projenin en önemli parçaları kaybedilmiş oldu. Diğer taraftan Türk ordusu da ilerleyişine başlamış Ruslar'ın işgal ettiği Doğu Anadolu ve Karadeniz vilayetlerini kurtardıktan sonra Kafkas topraklarına yönelmişti. Böylece Güney bloku projesi daha uygulamaya geçirilemeden başarısızlıkla son bulmuş oldu. İngiltere'nin elinde

³² FO 371/3283/4022/W/38, 7 Ocak 1918, Güney-doğu Rusya ile ilgili Dışişleri Bakanlığı tutanakları. Özellikle 3. şık Dışişleri yetkilerince İngiltere açısından önemli bulundu. Mesela üst düzey yetkililerden olan G. R. Clerk'in tutanağı ilginçtir:

Bu misyonun başarısı şu an için hayati önem arz eden ve derhal gerçekleşmesi gereken bir projedir. Biz ancak kuvvetli bir Ermeni kordonu ile Türkleri ve Kürtleri yerlerinde tutabiliriz. Mezopotamya'daki güçlerimizin durumunu koruyabiliriz; İran'daki düşman tesirinin artmasını engelleyebiliriz ve Türkiye'den Orta Asya'ya kadar Alman menfaatleri için çalışan İngiliz aleyhtarları Turancılık hareketinin yaygınlaşmasını (kuvvetlenmesini) durdurabiliriz.

Dışışleri yetkililerinden R. G. Clerk'in ifadesi ile tek bir proje kalmıştı ki o da Ermeniler'in ve Gürcüler'in Kafkas cephesinde istihdam edilmesi idi.

3.3. Ermeni ve Gürcü Kuvvetlerinin Kullanılması

Rus askerlerinin yeniden yapılanıp gç olarak kullanılması mümkün olmayınca İngiliz devlet adamları tehlikeyi önlemek için başka formüller peşine dřtler³³. Bu arada bir gizli istihbarat raporu Gürcü ve Ermenilerin Türk ordusuna karşı müdafaa kararı aldığı, Ermeni ve Gürcü seçilmiş birliklerin bu iř için istihdam edilmesi ve azami işbirliğinin bu hususta sağlanmasına karar verildiğini bildirdi³⁴. Dışışleri Bakanlığı uzmanları bu raporun mahiyetindeki bilgiyi Kafkasya, İran, Orta Asya ve nihayet Hindistan'a kadar uzanabilecek tehlike çemberini sarmak için kolay bir çözüm olarak gördüler.

Bu zm destekleyici teklifler İngiltere'nin Rusya Büyükelçisi Sir George Buchanan'dan da geldi. O'nun görüşü Rusya'nın çevresindeki gayri-Rus milletlerin itilaf devletlerince istihdam edilmesi idi. Cahil Rus askerinin savaşa devam için ikna edilmesi güç olduğundan geçici Rus hükümeti İmparatorluğun sınırlarında yaşayan diğer milletlerin İttifak Devletleri'ne karşı savaşmalarına destek çıkmalı idi. Mesela Ermenilerin memleketlerini son kişiye kadar müdafaa edeceklerinden Buchanan'ın şüphesi yoktu³⁵. O'na gönderilen bir telgraftan Dışışleri Bakanlığı'nın bu projeyi kabul ettiği anlaşılmaktadır. Bu telgraftaki bilgilere göre, bu plnla hayatta kalan Ermeniler korunacağı gibi Mezopotamya'daki İngiliz birliklerinin zor duruma düşmesi engellenecek ve daha önemlisi Ermenilerle Gürcüler arasında oluşturulacak bu birlik Balkanlar'dan in'e kadar uzanan bölgeyi ihtiva eden Turanist tehlikeye karşı konulmuş güçlü bir bariyer oluřturacaktı³⁶.

³³ Kafkas Rus ordusuna iştirak eden İngiliz askeri misyonunun yesi olan steğmen Gracey bir çözüm teklifinde bulunmuş, lakin bu teklif Londra'da uygulanabilir bulunmamışdır. Bu zm Kürt ve Ermeniler arasında bir ittifak kurdurup İngiliz subayları nezaretinde Türklere karşı istihdam etmekte. Uygulanamaz bulunuşunun sebebi ise Kürdlerin, Ermenileri sürekli katletmeleri idi. Meclis Dışışleri Bakanı Müsteşarı ve Ambargo'dan sorumlu Devlet Bakanı olan Lord Robert Cecil'in bu husustaki tutanağı oldukça ilgini: "Ermeniler ve Kürtler Türklere karşı bilahare kendileriyle savaşmak kaydıyla rahatlıkla beraber mücadele edebilirler." Bu bilgi için bakınız FO 371/3012/226679/W/38, Sir G. Buchanan'dan, Petrograd, Dışışlerine, 6 Kasım 1917.

³⁴ FO 371/3008/221189/W/38, Dışışleri Bakanlığı İstihbarat ve Enformasyon Bürosu'nun 19 Kasım 1917 tarihli Kafkasya konulu memorandumu.

³⁵ FO 371/3012/218506/W/38, Buchanan'dan Dışışleri Bakanlığına, 15 Kasım 1917.

³⁶ FO 371/3018/245628/W/38, Dışışleri Bakanlığı'ndan Buchanan'a, Petrograd, 3 Aralık 1917.

Askeri İstihbarat Daire Başkanı'na göre bu projede Ermenilere daha büyük bir rol verilecekti. Çünkü Ermeniler hem daha sadık ve güvenilir olarak rapor edilmekteydi hem de onların menfaatleri bu projenin gerçekleşmesinde çok daha fazlaydı. Bu açıdan canla başla mücadele vereceklerine şüphe yoktu³⁷. Bu arada Kafkasya'daki ordunun milliyet faktörüne göre yeniden yapılanmasını Rus Hükümeti (Bolşevik İhtilali öncesi) prensip olarak kabul etmekle beraber Ermeni ve Gürcü askerlerin sayısı yetersizdi. 150 bin civarındaki Ermeni askerinin sadece 35 bini Kafkas cephesinde idi. Bu sebeple Rus Genelkurmay'ında görevlendirilen İngiliz Askeri Heyeti'ne Rus makamlarına diğer cephelerdeki Ermenilerin Kafkasya'ya nakli için baskı yapma talimatı verildi³⁸.

İngiliz Dışişleri ve Savaş Bakanlıkları³⁹, kurmayı tasarladıkları Ermeni ordusunu sadece Kafkasya'da değil Mezopotamya ile İran'da da kullanmayı düşünüyordular. Bu düşüncenin gerçekleşmesi Ermeni güçlerin ve Petrograd Ermeni Komitesi'nin reddi üzerine mümkün olmadı. Askeri istihbarat Dairesi Başkanı General Sir G. MacDonough'un tavsiyesiyle Dışişleri Paris'teki Milli Ermeni Delegasyonu Başkanı Boghos Nubar Paşa aracılığı ile meseleyi halletti. Buna göre Ermeni güçler sadece Kafkas cephesinde çarpışacaklardı⁴⁰. Bunu kabul eden Dışişleri, Tahran ve Batum'daki temsilciliklerine Ermeni ve Gürcü otoriteleri Ruslardan silah, mühimmat ve nakliye vasıtaları almaları için bilgilendirmesi talimatı verdi. İlaveten Ermeni ve Gürcü

³⁷ FO 371/3016/209437/W/38, Askeri İstihbarat Başkanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na, 2 Kasım 1917.

³⁸ FO 371/3016/204952/W/38, Dışişleri Bakanlığı'ndan Sir C. Spring Rice, Washington'da İngiliz Büyükelçisi, 25 Ekim 1917. Bu telgrafta İngiliz Hükümeti elçisinden Ermeni güçlerinin teşkilatlandırılıp eğitilmesinde Amerika'nın mali ve askeri yardımını aramasını istiyordu. Ayrıca bakınız FO 371/3016/219307/W/38, Kafkasya İngiliz Askeri Misyonundan Londra Askeri İstihbarat Başkanlığına, 14 Kasım 1917. Fakat İngiltere'nin bu arayışı menfi sonuçlanacak ve İngiliz Hükümeti Ermenilere yardım işinde yalnız kalacaktır. Bakınız FO 371/3016/215402/W/38, Spring Rice'dan Dışişlerine, 10 Kasım 1917.

³⁹ Zamanın Dışişleri Bakanı Arthur James Balfour ve Savaş Bakanı ise Lord Kitchener'di.

⁴⁰ FO 371/3016/208687/W/38, Askeri İstihbarat Başkanlığı'ndan Dışişlerine, 31 Ekim 1917. Boghos Nubar Kafkasya, İran ve Mezopotamya'nın Ermenistan'ın geleceğini tayin edecek bir bütün olduğunu kabul ediyordu. Lakin Rus ve Türk askerleri savaşmayı bırakmalarından ve eğer Bolşevikler toprak ilhak etmeme prensiplerini uyguladıkları takdirde Rusların işgal ettikleri doğu Anadolu toprakları Türklere geri dönebilirdi. Bunu engellemek için silahlı her Ermeninin Kafkas cephesinde Doğu Anadolu'da tutulması gerekmekteydi. Bakınız FO 371/3016/218746/W/38, Lord Bertie'den, Paris'te İngiliz Büyükelçisi, Dışişleri Bakanlığı'na, 15 Kasım 1917.

güçlerin organize ve eğitimi için İngiliz subaylar gönderileceğini de bildirdi¹¹.

Bu proje İngiliz tedirginliklerini giderecek başarı potansiyeline sahip olmakla beraber gerçekleştirilmesinde bazı sıkıntılar meydana geldi. Bunlardan ilki silah alımı ve diğer işler için lazım olan paranın bölgeye gönderilmesi idi. Bu meselenin halli için bölgedeki İngiliz temsilciliğinin bono satması ve dışarıdan kuryerle para gönderilmesine karar verildi¹². Karara binâen Aralık 1997'de 1 milyon ruble Türkiye Ermeni Komitesi'ne, 3 milyon ruble Ermeni ve Gürcü güçlerine ve 2,808,000 ruble Ocak ayı 1918 ortalarında Tahran'dan Tiflis'e gönderildi¹³.

Ermeni ve Gürcüleri kullanma stratejisinin ikinci sıkıntısı ise bölgede oluşturulacak kuvvetlerin meydana getirilmesi ve eğitilmesi için gerekli olan subayları bölgeye kaydırmaktı. Ewela bir askeri heyeti göndermek için uygun bir yol yoktu. Bilindiği gibi Karadeniz Türk-Alman kontrolünde idi. Doğudan Sibiry'a'dan trenle gönderilse Bolşeviklerin kontrolünde olan bölgelerden geçmek mümkün olmayacağı gibi bu yolculuk çok uzun zaman alacaktı. Tek yol Bağdat'tan Enzeli'ye kadar karayoluyla, Enzeli'den Bakü'ye deniz yoluyla ve Bakü'den Tiflis'e demiryoluyla mümkün olabilecekti ki bu yaklaşık iki bin kilometrelik bir yoldu. Yolun uzunluğu ve kötü şartlarının yanı sıra yol güzergahındaki müslüman halk, (Şahsevenler aşireti gibi,) İngiltere'ye sempati ile bakıyorlardı¹⁴.

¹¹ FO 371/3016/230983/W/38, Dışişleri bakanı Balfour'dan (uluslararası bir toplantı için Paris'te), Dışişleri Bakanlığı'na, 5 Aralık 1917. Boghos Nubar'da bu arada İngiliz yetkililerle yaptığı görüşmelerde Rusların elindeki bütün silahların satın alınması gerektiğini söylüyordu. Aksi takdirde bu silahları Kürd ve Tatarların (Azerilerin) satın alacağını ifade ediyordu. Bakınız FO 371/3018/236459/W/38, Sir C. Marling'e, Tahran, 16 Aralık 1917 ve FO 371/3018/237859/W/38, Dışişleri Bakanlığı'ndan P. Stevens'a, Batum, 13 Aralık 1917.

¹² FO 371/3283/4022/W/38, Güney doğu Rusya ile ilgili Dışişleri Bakanlığı yetkililerinin görüşlerinin tutanakları, 17 Ocak 1918.

¹³ FO 371/3284/75611/W/38, Ermenilere yapılan yardıma dair Savaş Bakanlığı'nın Dışişleri Bakanlığı'na sunduğu 30 Nisan 1918 tarihli Memorandum. Ayrıca bakınız FO 371/3657/37175/W/58, 8 Mart 1919, Yüzbaşı A. R. McDonell'in Kafkasya'daki faaliyetleri hakkındaki raporu.

¹⁴ FO 371/3284/75611/W/38, 30 Nisan 1918 tarihli Savaş Bakanlığı'nın Dışişleri Bakanlığı'na sunduğu Ermenilere yapılan yardımlara dair rapor. Ayrıca bakınız IOR:L/P&S/18/C.173, 24 Şubat 1918 tarihli Hindistan Bakanlığı Siyasi Şubesi'nce hazırlanmış İran'a dair memorandum.

Yol meselesi ile beraber Kafkasya'nın siyasi durumu da bu misyon için pek cazip değildi. Daha önce ifade edildiği gibi Bolşevik İhtilali'nin tesirleri bu bölgede de yıkıcı olmuş, meydana gelen otorite boşluğunu doldurmak için Kasım 1917 de Gürcüler, Ermeniler ve Azeriler bir federal hükümet kurmuşlardı. Bu birliğe rağmen üç grup arasında menfaatlerinin farklı ve çatışır olması münasebetiyle derin bir huzursuzluk vardı. Mesela İngiliz Savaş Bakanlığı'nın bir memorandumunda Kafkasya İngiliz Askeri Heyeti Şefi Albay Pike bu millî grupların bitmez tükenmez entrikalarından hareket sahasının daraldığını şöyle şikayet ediyordu:

... tek başarı ümidi bölgedeki Ermenileri, Gürcüleri ve Azerileri Türklere karşı ortak cephede birleştirmede yatmaktaydı. Bu birliği temin etmede millî meclisleri ve liderleri vasıtasıyla her şey yapıldı fakat sonuçsuz kaldı. Azeriler açıkça Türk tarafı olurken Gürcülerde buna sempatik tavır aldılar. Sadece Ermeniler samimi idi fakat Andronik (Ermeni Generali) kendisi nihayetinde hainlerle kuşatıldığını ilan etti¹⁵.

Ayrıca Ermenilerin şımarık tavrı ve çoğu İngiliz yardımının Ermenilere gitmesi Gürcülerin ve Azerilerin İngiltere'ye karşı menfi bir tutuma girmelerine sebep olmaktadır¹⁶. Bu arada Gürcü liderler İngiliz desteği ile Türklere ve Almanlar'a karşı toprak bütünlüklerini koruyabileceklerine henüz tam kanaat getirmemişlerdi. Dahası Alman koruması altına girerek toprak bütünlüklerini daha iyi koruyabilecekleri düşüncesi kuvvetli idi. Bölgede Gürcüler için ciddi tehdit Türkler'di ve Türkler'i durdurabilecek yegane güç ise Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya idi¹⁷.

Şartlar bu çerçeveden pek müspet görülmemekle beraber İngiliz Hükümeti projeyi gerçekleştirmek için 14 Ocak 1918 tarihinde Tümgeneral L. Dunsterville emrinde 150 subay ve 300 astsubaydan oluşacak bir heyet

¹⁵ FO 371/3284/75611/W/38, 30 Nisan 1918 tarihli Savaş Bakanlığı'nın Dışişleri Bakanlığı'na sunduğu Ermenilere yapılan yardımlara dair rapor. General Andronik Doğu Anadolu'da Türk halkının katledilmesinde rol alan Ermeni kuvvetlerinin komutanı idi.

¹⁶ FO 371/3657/37175/W/58, 8 Mart 1919 tarihli Yüzbaşı McDonell'in raporu. Azerbaycan Komitesi 1918 başlarında Azerbaycan topraklarında ve demiryollarında seyahat eden bütün İngilizlerin tutuklanmasına dair karar almıştı.

¹⁷ Lenczowski, *Russia and the West in Iran*, . a.g.e., s.17-18.

Ayrıca bakınız Swettenham, *Allied Intervention in Russia*, . a.g.e., s.4, ve Arslanian, "Dunsterville's Adventures", . a.g.m., s.201.

kurma kararı verdi⁴⁸. Fakat bu heyet yoldaki zorluklar ve bilhassa Enzeli'de yönetime sahip olan Bolşevikler'in sert tavrı münasebetiyle Enzeli'den 20 Şubat 1918 tarihinde geriye döndü⁴⁹. Bu sebeple mahalli kuvvetleri organize edip eğiterek Türk ve Alman ilerleyişini engelleme projesi başarısızlıkla sonuçlanmış oldu. Gerçi General Dunsterville başarılı olup Tiflis'e varsaydı bile çok geç olacaktı. Çünkü Türk ordusu ilerleyişine 13 Şubat'ta başlamış 24 Şubat'ta Trabzon'u, 12 Mart'ta Erzurum'u geri almış ve ilerleyişini 3 koldan devam ettirmekte idi. Zaten Transkafkasya Meclisi 23 Şubat'taki toplantısında Osmanlı Devleti ile barış yapma kararı almıştı⁵⁰. 14 Mart 1918 tarihinde Trabzon'da başlayan barış görüşmeleri kesintilerle devam etmiş, 4 Haziran 1918'de Batum'da barışın imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti taleplerini Gürcistan ve Ermenistan'a kabul ettirmiş Azerbaycan ve Dağıstan ile de birer dostluk ve yardımlaşma antlaşmaları imzalanmıştır⁵¹. Bu sırada Gürcistan 26 Mayıs 1918 de bağımsızlığını ilân etti. Bunu Almanya'nın Gürcistan'ı koruması altına aldığına dair deklarasyon takip etti. Azerbaycan ve Emenistan da iki gün sonra bağımsızlıklarını açıklayarak Transkafkasya Federasyonu'nun sonunu ilân etmiş oldular⁵².

Bu gelişmelerin kaçınılmaz neticesi İngiltere'nin son ümidi olan projesinin de rafa kaldırılmasını gerektirmesiydi. Çünkü bu gelişmeler karşısında Kafkasya büyük oranda Türk-Alman kontrolüne girmiş oldu. Nihayetinde Türk ordusu Bakü'yü de 16 Eylül 1918 de İngiliz desteğindeki savunmayı aşarak zapt edince İngiltere'de panik derecesine ulaşan korkulara sebep oldu. Hazar Denizi'ne ulaşan, bir taraftan Dağıstan'dan kuzeye doğru ve di-

⁴⁸ FO 371/3657/37175/W/58, 8 Mart 1919 tarihli Yüzbaşı McDonell'in raporu. Ayrıca bakınız Ellis, *The Transcaspien Episode*, a.g.e., s.20-21.

⁴⁹ L. C. Dunsterville, *The Adventures of Dunsterforce*, London: Edward Arnold, 1920, s.47. General Dunsterville bu eserinde misyonunu gerçekleştirmek için yaptığı faaliyetleri, karşılaştığı sıkıntıları ve uyguladığı çözüm çarelerini detaylı bir şekilde anlatmaktadır.

⁵⁰ FO 371/3283/34110/W/38, 23 Şubat 1918, Lord Reading'den, Washington, Dışişleri Bakanlığı'na, Tiflis'teki Amerikan Kosolos'un 12 Şubat 1918 tarihli telgrafının bir özetidir.

⁵¹ Trabzon ve Batum görüşmeleri hakkında geniş bilgi için bakınız Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 1994. Ayrıca Erol Kürkcüoğlu, *adı geçen tez*, s.91-99,105-106,126-133.

⁵² *Brinkley*, a.g.e., s.39, *Carr*, a.g.e., s.342-3, *Lang*, a.g.e., s.207-8. Almanya müttefiki Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'ya daha fazla nüfuz etmesini arzulamadığından Gürcistan ile Poti anlaşmasını imzaladı ve bu imzayı müteakip Gürcistan istiklalini ilan etti. Transkafkasya Federasyonu fiilen bağımsız hareket etmekle beraber halen resmen Rusya ile bağımlı devam ettirmektedir. Federasyonun dağılması Kafkasya'da üç resmen bağımsız cumhuriyetin meydana gelmesi ile sonuçlanmıştır.

ğer taraftan Tebriz'e yönelik ilerleyişini sürdüren Türk ordusunu durdurmak için İngiliz sivil ve askeri erkânı yeni stratejiyi Bağdat-Enzeli hattının müdafası ile Hazar Denizi'nin kontrolü olarak tayin ettiler⁵³. Bu kontrolün merkezleri Enzeli ile Krasnovodsk (Türkmenbaşı) şehirleri olacaktır. İçinde bulunulan durumun tehlike boyutunu İngiliz Kabinesi'nin Şark Komisyonu'nun üyelerinden olan General Smuts şu sözlerle ifade ediyordu:

Savaşın diğer cephelerinde düşmanı (Türk-Alman) yerinde tuttuğumuz ve hatta geriye püskürttüğümüz halde Kafkasya, Hazar Bölgesi ve kuzey-batı İran'da ilerlemesi devam etmektedir. Bu durum özellikle İngiltere'yi ve İngiltere'nin gelecekte Asya'daki durumunu çok yakından ilgilendirmektedir. Eğer düşman merkezi İran ve Afganistan'a gelecek yaz ulaşırsa Hindistan sınırlarında gelişecek durum Selanik ve Filistin'den Orta Asya'ya kadar olan coğrafyada askeri varlığımızı felce uğratacaktır⁵⁴.

Bakü'nün düşmesinin ardından İngiltere'yi tedirgin eden bir husus'ta İran ve Afganistan'daki kamuoyunun İngiltere ve müttefikleri aleyhine Osmanlı-Alman ittifakına dahil olma yönünde değişmesiydi. Bu eğilim halk arasında zaten Bakü'nün düşmesinden önce de kuvvetli idi. Fakat Bakü'yle beraber iki ülkenin yönetimleri de bundan etkilenmiş, İngiliz diplomasisi bu tesiri kırmanın yolları üzerinde projeler geliştirmeye başlamıştı⁵⁵. Bu tesirin ehemmiyetine dair İngiltere'nin İran'daki temsilcisi Dışişlerine çektiği telgrafında şu sözleri sarf ediyordu:

Bakü'nün düşmesi ve güçlerimizin Zinjan hattına geri çekilmesi Tahran'da ve diğer yerlerde kamuoyu üzerinde yıkıcı tesirlere sebep oldu. İngiliz aleyhtarları taraflar bunu fırsat bilerek ülkemiz aleyhine şiddetli propagandalara başladılar. Tabii İran hükümeti ve diğer müesseselerle de menfi tesirlere sebep oldu. Buradaki güvenilir kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre eğer kuzey-batı İran'da bir darbe daha alırsak şimdiki ılımlı hükümet, anti-İngiliz, Alman-Türk ittifakına İran'ı sokacak bir

⁵³ CAB 27/24/E.C. Şark Komitesinin 32. toplantısının tutanakları, 18 Eylül 1918.

⁵⁴ Aynı Belge. Tümgeneral J. C. Smuts'un Komisyona sunduğu Orta Doğu'da askeri durumla ilgili memorandum.

⁵⁵ CAB 27/24/E.C. Şark Komitesinin 33. toplantısının tutanakları, 26 Eylül 1918, Ek.III, (E.C. 1658).

hükümetle değiştirilecek. Eğer Türkler Kazvin'den bizi atar ve Tahran'ı işgal ederse bütün İran Türkiye'nin yanında savaşa gireceği hemen hemen kesin olacak⁵⁶.

Durum İngiltere'nin aleyhine bu safhaya ulaştığında Suriye ve Filistin'deki gelişmeler İngiltere'nin yardımına koştı. Filistin ve Suriye'deki Türk müdafaası İngiliz General Allenby tarafından kırılmış ve Türk ordusu Eylül'ün sonlarında Anadolu'ya doğru geri çekilmeye başlamıştı. Bu gelişme Kafkasya'daki Osmanlı ordularının operasyonlarını etkilemiştir. Mesela Tebriz'i zapt etmek için hareket halinde olan 10. Osmanlı Kafkas Fırkası İstanbul'a dönme emriyle operasyonu terketmiştir⁵⁷. Bulgaristan'ın da 29 Eylül'de savaştan çekilmesi ile Osmanlı Devleti'nin savaşa devamı imkansızlaşmış ve bilindiği gibi 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti de savaştan mağlub olarak çekilmiştir. Türk ordusunun Kafkaslar'da ve komşu bölgelerde İngiliz emperyalizmine karşı oluşturduğu tehlike böylece son bulmuş oldu.

Sonuç

1917 yılında İngiltere'nin savaş içindeki plânları arzu ettiği şekilde gerçekleşirken hesapta olmayan Rusya'daki siyasi gelişmeler bu plânları altüst etmiştir. 1915'te Çanakkale'de başaramadığını Rusya ile beraber doğudan ve güneyden yapmak isteyen İngiltere Bolşevik İhtilali ile plânlarını uygulamada zaafa düşmüş, Osmanlı Devleti'ne tararruz halinden müdafa pozisyonuna geçmek zorunda kalmıştır. Bilindiği gibi İngiltere 1917 Martı'nda büyük kayıplardan sonra ele geçirdiği Bağdat'dan sonra Osmanlı'nın Ortadoğu topraklarında savaşın sonuna kadar ciddi bir toprak veya şehir ele geçirememiş, Rusların çekilmesiyle rahatlayan Osmanlı Kafkas ordularının güneye yönelme korkusunu derinden hissetmiştir. Bu yönelmeyi engellemek için değişik projeler üretmiş ancak bu projeler başarısız olmuştur. Osmanlı Hükümeti'nin Alman Genelkurmayı'nı da dinlemeyerek Kafkas ordularını Kafkasya istikametinde istihdam etmeleri İngiltere'nin Irak'taki durumunu korumasına sebep olmuştur. Lakin bu defa Kafkasya'nın kendisi ve Kafkasya üzerinden Orta Asya ve Hindistan'a doğru yapılabilecek ciddi bir tehdit meydana gelmiş, Kafkasya önünde düşmanı durduramayınca kuzey-batı İran

⁵⁶ Aynı dosyada Sir Percy Cox'un Tahran'dan 23 Eylül 1918 tarihli uzun telgrafı.

⁵⁷ CAB 27/24/E.C. Şark Komitesinin 33. toplantısının tutanakları, 26 Eylül 1918. Bakınız Genelkurmayın memorandumu.

ve Hazar Denizi'nde durdurma stratejisi uygulanmaya konulmuştur. Diğer bir ifade ile İngiliz savunma cephesi sürekli doğuya doğru geri çekilmiştir. Türk ordusu İran ve Afganistan'ı yanına çekmek ve Orta Asya'ya yönelik bir hareketi gerçekleştirmek için büyük bir fırsat eline geçirmişti. Lakin savaşın diğer cephelerindeki gelişmeler bu fırsatın müspet netice vermesini engellemiştir. İngiltere'de 1917 ortalarından itibaren tecrübe ettiği savaşın sonuna doğru panik özellikleri gösteren tedirginliğinden böylece kurtulmuştur. Fakat bu tehlikeyi önlemek için düşündüğü ve uygulamaya koyduğu bütün tedbirler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. 1917 sonlarından itibaren Türkleri Kafkasya'da yavaşlatan İngilizler'in aldığı karşı tedbirleri değil fakat Almanya'nın müttefikinin ihtıraslarından çekinmesi, Baku petrollerine doğrudan kendisinin sahip olmak istemesi ve son olarak da Osmanlı'nın enerjisini daha önemli gördüğü güney cephesinde yani Filistin'de ve Irak'ta kullanması gerektiğine dair sebeplerle Osmanlı Hükümeti'ni Kafkasya'da engellemesidir. Bu anlaşmazlık İngiltere'nin işine yaramıştır. Aksi takdirde Türk ilerleyişi çok daha önce Bakü'ye ve Tebriz'e ulaşmış bütün İran'ı kendi tarafına alabilecek bu da İngiltere'nin telafisi zor kayıplara uğramasına sebep olabilecekti.

